



## شناسایی عوامل تاب آوری جامعه دینی در مواجهه با دشمنان از نگاه قرآن و روایات با رویکردی به دفاع مقدس ۱۲ روزه

سیدعمادالدین موسوی عباسی<sup>۱</sup>، سید محمدرضا حسینی نیا<sup>۲</sup>، سهراب مروتی<sup>۳</sup>

### چکیده:

در حوزه اجتماعی، تاب آوری عنصر پویا و مهمی است که توانایی جامعه را برای مواجهه با سختی‌ها و بازگشت به وضع اولیه و حتی رشد و توانمندتر شدن پس از آن، افزایش می‌دهد. جامعه دینی ما همواره در معرض چالش، تهدید و حتی تهاجم قرار دارد که آخرین آن تهاجم ۱۲ روزه رژیم صهیونی بود؛ با این حال، تاب آوری جامعه در برابر این تهاجم، نقطه قوت و عامل مهم پیروزی آن بود. از این رو، «تاب آوری جامعه» به عاملی حیاتی برای مقابله با دشمنان تبدیل شده است. شناسایی و تقویت عوامل تشکیل دهنده این تاب آوری، جامعه را برای چالش‌های آینده آماده‌تر و مقاوم‌تر خواهد کرد. لذا پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل تاب آوری جامعه دینی بر اساس آموزه‌های اسلامی (آیات قرآن کریم و احادیث معتبر شیعه) طراحی و با روش تحلیل محتوا انجام شد. نمونه پژوهش، شامل گزاره‌های دینی مرتبط با حوزه معنایی تاب آوری بود که به شکل هدفمند انتخاب شد. پس از استخراج داده‌های مرتبط، اعتبار سنجی نتایج، بر اساس نظر ۱۰ نفر از کارشناسان متخصص، با محاسبه شاخص روایی محتوا (CVI) و نسبت روایی محتوا (CVR) صورت گرفت و هر دو، میانگین بالاتر از حد آستانه را کسب کردند که حاکی از تایید معتبر بودن و مفید بودن نتایج پژوهش بود. بر اساس یافته‌های پژوهش، «عوامل تاب آوری جامعه دینی» شامل ۱۵ عامل: «خودباوری»، «خودباوری»، «مثبت‌نگری»، «تعهد دینی»، «معنویت»، «عقلانیت»، «بهرمندی از تجربه‌ها»، «غیرتمندی»، «امید»، «مقاوم سازی درونی»، «همت و تلاش»، «آمادگی»، «حکومت قدرتمند و مستقل»، «رهبری مقاوم» و «همبستگی اجتماعی» می‌باشد.

**واژگان اصلی:** تاب آوری، استقامت، عوامل تاب آوری، جامعه دینی.

۱. گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

۲. گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول)

m.hoseininia@ilam.ac.ir

۳. گروه علوم قرآن و حدیث دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

## مقدمه

جهان امروز به طور فزاینده‌ای به هم پیوسته و با چالش‌های پیچیده‌ای مانند بی‌عدالتی و تبعیض، جنگ‌های خانمان سوز، تخریب محیط زیست و تغییرات آب و هوایی و نیز شیوع بیماری‌های همه‌گیر مواجه است. بنابراین هیچ جامعه‌ای را نمی‌توان یافت که در طول حیات خود با سختی، بحران و بلایای طبیعی و تحمیلی مواجه نشده باشد. مطالعات نشان می‌دهد که واکنش جوامع به وقوع بلایا و سختی‌ها یکسان نیست. گروهی از آنها توانایی بیشتری در رویارویی با مشکلات داشته و در برابر سختی‌ها مقاوم‌ترند و در نتیجه، به سلامت و با کمترین آسیب از این مشکلات عبور می‌کنند و گروهی دیگر در برابر اندک مشکلی ناتوانند و تاب و توان عبور از آن را ندارند، از این رو دچار بحران و شکست می‌شوند. عنصر مهم و حیاتی تمایز این دو گروه در میزان «تاب آوری» آنها در برابر مشکلات و پیشامدهای سخت است. تاب آوری از واژه لاتین (ریزلو) به معنی «به حالت نخستین برگشتن یا به سر جای خود برگشتن»، «انعطاف‌پذیری توانایی بازگشت به شکل یا حالت اولیه بعد از خم شدن یا ضربه» (Oxford English Dictionary)، «توانایی دوباره شاد بودن، موفق بودن و غیره پس از اتفاق ناخوشایند» و «قدرت بازگشت سریع به وضعیت قبلی پس از مشکلات» (Cambridgedictionary) گرفته شده است. در اصطلاح زبان‌شناسی، آگاهی و ویلسون (Agaibi & Wilson, 2005)، واژه تاب آوری را دال بر توانایی یک شی برای بازیابی شکل و ساختار اصلی خود پس از آن که تحت تأثیر نیروهای خارجی تغییر شکل یافته، می‌دانند. انجمن روانشناسی آمریکا (APA, 2014)، تاب‌آوری را به عنوان «فرآیند سازگاری خوب در مواجهه با سختی‌ها، آسیب، تراژدی، تهدیدها یا حتی منابع قابل توجه استرس» تعریف می‌کند. در بررسی روند به کارگیری مفهوم تاب آوری، در می‌یابیم که این مفهوم دچار دگرگونی قابل ملاحظه‌ای شده، به طوری که از یک مفهوم روانشناختی فردگرایانه به سمت یک چارچوب اجتماعی-محیطی گسترش یافته است. برای اولین بار بوم‌شناسان، مفهوم کلی تاب آوری را به معنای «توانایی سیستم‌ها در جذب تغییرات و ایستادگی در مقابل آنها» (Holling, 1973) و «سرعت تعادل یک سیستم و بازگشت به شکل اولیه» (Pimm, 1984) به کار بردند. از آن زمان به بعد این واژه برای موارد بلایای کوتاه مدت و پدیده‌های بلند مدت مانند تغییر آب و هوا مورد

۱. Resilience

۲. Resilio

استفاده قرار گرفت. پس از آن، مفهوم تاب آوری در حوزه روانشناسی توسعه یافت که به «توانایی افراد برای کنار آمدن با تنیدگی، ناملایمات یا حوادث و حفظ سلامت روانی خود پس از بحران و بازگشت به حالت عادی» اشاره داشت (Bonanno, 2004: 20, masten, 2001). این مفهوم مهم به تدریج به جوامع انسانی گسترش یافت؛ (Adger, 2000) را می‌توان از پیشگامان این عرصه دانست. وی تاب آوری اجتماعی را به سرمایه اجتماعی مرتبط کرده و آن را برحسب عوامل اجتماعی اندازه‌گیری نمود. تاب آوری اجتماعی فرآیندی است که توانایی جامعه را برای مقاومت، جذب، سازماندهی مجدد و سازگاری در برابر تهدیدات و شرایط سخت افزایش می‌دهد (Norris, 2008). این نوع از تاب آوری، از تفاوت ظرفیت اجتماعی، مشتمل بر ابعاد اقتصادی، سیاسی، قضایی، نهادی و اجتماعی در بین جوامع به دست می‌آید (حسینی و همکاران، ۱۳۹۹). با در نظر گرفتن این تفاوت‌ها، یک جامعه تاب آور، در مواجهه با ناملایمات و دشواری‌ها فعالانه برخورد نموده و موقعیت‌های جدیدی را بازآفرینی می‌کند (ایازی، ۱۴۰۲)؛ در مقابل، جامعه غیر تاب آور یا با تاب آوری پایین، در برابر مشکلات طبیعی و تحمیلی ناتوان خواهد بود. بر این اساس، تاب آوری جامعه، به عنوان توانایی آن برای مقابله با تهدیدات و رویدادهای غیرعادی، اعم از برخوردهای دشمنانه، حوادث طبیعی و شرایط ناگوار اجتماعی شناخته می‌شود (فرهمندی و همکاران، ۱۴۰۴). از این رو تاب آوری نه تنها اهمیت دارد، بلکه برای بقا، پیشرفت و گذر از پیچیدگی‌های زندگی، ضروری است و به همین دلیل، محققان از همان ابتدا در پی کشف و توسعه عوامل موثر در ایجاد و تقویت تاب آوری بوده‌اند. مطالعات نشان می‌دهد که تاب آوری جامعه تحت تأثیر عوامل مختلفی همچون: «اعتماد و همبستگی اجتماعی» (Putnam, 2000)؛ «وجود نهادهای قوی»، «دسترسی به خدمات عمومی و رفاهی» (Norris et al, 2008)، «تدوین برنامه‌های آموزش مهارت‌های تاب آوری» (Masten & Obradović, 2008)، «کاهش شکاف طبقاتی» و «ایجاد فرصت‌های برابر» (Aldrich, 2012) قرار دارد. از آغاز قرن ۲۱، موضوع تاب آوری به عنوان یک راهبرد عملیاتی برای آمادگی در شرایط اضطراری، واکنش به بحران و امنیت ملی کشورها گسترش پیدا کرد (Walker & Cooper, 2011) و با تکامل رویکردهای مفهومی به امنیت ملی، مفهوم «تاب آوری ملی» پدیدار شد (Reznikova, 2022). تاب آوری ملی را می‌توان گونه‌ای از تاب آوری اجتماعی دانست که بیانگر توانایی جامعه برای مقاومت در برابر ناملایمات با حفظ ارزش‌ها و نهادهای آن می‌باشد. با این حال، تاب آوری ملی برای جامعه ایرانی یک مفهوم مهم و عامل کلیدی در مواجهه و

تحمل چالش‌های جاری و آینده‌تلقی می‌شود (گل‌وردی، ۱۳۹۶)، زیرا جامعه ما در سالیان گذشته شاهد افزایش روزافزون بحران‌ها، تحریم‌ها و فشارهای گوناگون در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و امنیتی از ناحیه دشمنان بوده است. برای نمونه، در ماه‌های اخیر، رژیم صهیونی با عبور از همه خطوط قرمز حقوق بین‌الملل و حقوق بشر، با حمایت و پشتیبانی دولت آمریکا به زیر ساخت‌ها، مراکز نظامی و اقتصادی و حتی مناطق مسکونی کشور حمله کرده و موجب خسارات مادی و شهادت بیش از ۱۰۰۰ نفر گردید (نک به: وزارت امور خارجه، ۱۴۰۴). به اذعان اکثر ناظران، شکست رژیم صهیونی در این تهاجم، مرهون دفاع مقدس و تاب‌آوری جامعه و حکومت ایران بود. بنابر این در شرایط کنونی به دلیل تهدیدات مستمر دشمن و احتمال تجاوز مجدد او به کشور، ضرورت تدوین راهبردهای نظام‌مند در حوزه برنامه‌ریزی اجتماعی به منظور ارتقای قابلیت‌های تاب‌آوری و تقویت بنیان‌های مقاومت جمعی در برابر چالش‌ها و تهاجمات احتمالی پیش‌رو، ضرورتی انکارناپذیر است. از آنجایی که جامعه ما جامعه دینی است و شبکه روابط اجتماعی آن بر مبنای تعالیم دینی شکل گرفته و دین در ساخت و سازمان روابط اجتماعی‌اش دخیل است (تقوی، ۱۳۷۵)، این مهم با شناسایی «عوامل موثر بر تاب‌آوری جامعه دینی» بر مبنای آموزه‌های اسلامی و تقویت آن محقق خواهد شد. با این وصف سوال محوری پژوهش این است که: دین اسلام به عنوان دین کامل و راهنمای بشر در همه جوانب زندگی، چه عواملی را برای تاب‌آوری جامعه دینی در برابر دشمنان مناسب می‌داند؟ پژوهشگران برای دستیابی به مفهوم تاب‌آوری دینی، از ۳ مفهوم صبر، حلم و استقامت به عنوان واژگان هم‌معنا استفاده کرده‌اند (برای نمونه نک: عباسی و محسنی مری، ۱۳۹۸؛ احمدی، ۱۳۹۹؛ حبیب‌اللهی، ۱۴۰۰). صبر در لغت به معنای شکیبایی و خودداری نفس (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۷۴) و در اصطلاح، همان استقامت در برابر تمایلات درونی و مشکلات و حوادث گوناگون بیرونی است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ج ۱: ۴۸۶)؛ حلم در لغت به معنای، شکیبایی، بردباری و آرامش (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۶: ۱۶۶) و در اصطلاح به حالتی از شکیبایی و فروخوردن خشم هنگام غضب اطلاق می‌شود (نراقی، ۱۳۸۸: ج ۱: ۳۹۷) و استقامت نیز در لغت به معنی تداوم وضع موجود (حمیری، ۱۴۲۰: ج ۸: ۶۸۳)، پیوستگی و ملازمت در راه صحیح (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۶: ۱۴۵) و پایداری در دین (ابن منظور: ۱۴۱۴: ج ۱۲: ۵۰۱) و در اصطلاح به معنای استواری، استمرار، تداوم و ایستادگی در راه حق است. در این خصوص بیشتر پژوهش‌هایی برای معرفی عوامل تاب‌آوری جامعه ارائه شده است از جمله: سروری و همکاران (۱۳۹۹) در

مقاله «شناسایی، طبقه‌بندی و اولویت‌بندی معیارها و شاخص‌های تاب آوری اجتماعی در کشور» بر مبنای تحلیل داده‌های پژوهشی سایر محققان و نه بر اساس متون دینی به ۷ گروه و ۱۶ معیار تاب آوری اشاره نموده‌اند که با لحاظ منابع پژوهش، نمی‌توان معیارهای اعلامی را به عنوان راهکار برای جامعه دینی در نظر گرفت؛ حسینی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «تحلیل تاب آوری اجتماعی بر اساس شاخص‌های سرمایه اجتماعی در شهر تهران» که به صورت مطالعه موردی شهر تهران، با توزیع پرسشنامه و استفاده از روشهای آماری، عوامل مؤثر بر تاب آوری اجتماعی را تحلیل نموده و ۸ عامل برای تاب آوری اجتماعی از منظر سرمایه اجتماعی را به دست آورده‌اند؛ پناهی (۱۴۰۲) در مقاله «اهمیت تاب آوری در بحران‌های اجتماعی و با تاکید بر راهکارهای تقویت تاب آوری» با روش توصیفی، ۷ راهکار تقویت تاب آوری را ارائه نموده که عمدتاً در حوزه روانشناسی فردی قرار دارند و به خلاف عنوان مقاله، متضمن جنبه‌های اجتماعی نیست. ایازی (۱۴۰۲) در مقاله «دین‌داری و تاب آوری اجتماعی در آموزه‌های قرآنی» صرفاً عوامل را در مقوله سرمایه معنوی در تاب آوری شامل دو زیرمقوله ارزش‌های انسانی و ارزش‌های مذهبی و با استفاده از آیات قرآن بررسی نموده است. همانطور که مشاهده می‌شود، پژوهش‌های پیش گفته و سایر پژوهش‌های از این دست که نویسندگان بدان دست یافته‌اند، در سه محور منابع، جامعه هدف و نتایج، هیچ کدام بررسی کامل و نتایج جامعی از عوامل تاب آوری جامعه دینی را ارائه نکرده‌اند. به همین منظور این پژوهش برای تکمیل پژوهش‌های ارائه شده، در محور منابع، آیات و روایات را با هم بررسی نموده، جامعه هدف را جامعه دینی در نظر گرفته و در محور نتایج هم بُعد فردی و هم اجتماعی را با هم پوشش داده است.

## ۲. روش‌شناسی

مطالعه حاضر یک پژوهش کیفی است که شامل داده‌های گردآوری شده، توصیف‌های تحلیلی و دسته‌بندی شده‌ایست که در فضای واقعی و در ارتباط ملموس با جامعه هدف حاصل می‌شود (دلاور، ۱۳۸۵: ۲۵۹)، بدین معنا که داده‌های پژوهش به شیوه‌های غیر آماری و کمی بدست آمده باشد (استراس و کوربین، ۱۳۸۵: ۱۷). جهت تحلیل نظام‌مند داده‌ها از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. در این روش، به منظور شناخت مضامین و مقوله‌های زیربنایی، تجزیه و تحلیل داده‌ها بر

1 Qualitative research

۲. Content analysis

اساس فرآیند کدگذاری صورت می‌گیرد. تحلیل محتوا، شیوه‌ای پژوهشی شامل روش‌های تخصصی پردازش علمی داده‌های متنی است که با هدف به دست آوردن شناخت و بینش نوینی از متن انجام می‌شود (کرپیندروف، ۱۳۹۷: ۲۵). پایه و اساس این روش در متون دینی، پردازش فعال متن در همه مراحل گردآوری، تجزیه، تحلیل و طبقه‌بندی است به طوری که پژوهشگر داده‌های متنی را تا حدی بررسی و تحلیل می‌کند تا به سازه کلی معنا دست یابد (شجاعی، ۱۳۹۹). جامعه‌آسنادی (متنی) این پژوهش، شامل: قرآن کریم، کتب حدیثی معتبر شیعیه مانند: الکافی، المحاسن، نهج البلاغه، تحف العقول، بحارالانوار، وسائل الشیعه و... می‌باشد. اعتبار آیات قرآن کریم با «تواتر» یا همان «نقل همگانی، دست به دست و سینه به سینه توسط همه مسلمانان» (معرفت، ۱۳۸۲: ۱۵۹)، احراز شد و اعتبار منابع حدیثی مورد استفاده در پژوهش نیز از طریق ملاک «اعتماد به منابع حدیثی» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۶۱) و اعتبار روایات هر منبع از طریق بررسی «سندی» (غلامعلی، ۱۳۹۹: ۲۳) و «محتوایی» (مسهودی، ۱۳۹۶: ۱۷) مورد مطالعه قرار گرفته و احراز گردید. نمونه پژوهش، شامل گزاره‌های توصیفی و تبیینی همسو با حوزه معنایی تاب‌آوری اجتماعی از منابع فوق با روش «نمونه‌گیری هدفمند» (خنیفیر و مسلمی، ۱۴۰۲: ۳۰) و بر اساس اصل «اشباع» انتخاب شد. نقطه اشباع در نمونه‌گیری، به وضعیتی اطلاق می‌شود که داده‌های جدید، موجب توسعه، تعدیل و یا اضافه شدن مفاهیم، تغییر طبقه‌بندی مقولات پژوهش یا ایجاد طبقه جدید نشود (Bowen, 2008) و به عبارتی این حالت، نقطه پایان نمونه‌گیری به حساب می‌آید. پس از بازبینی کدها، مفاهیم آنها استخراج و تنظیم شد که در نهایت منجر به کشف مقولات و عوامل تاب‌آوری جامعه دینی گردید.

برای اطمینان از صحت نتایج پژوهش، از چهار معیار کیفی (Guba&Lincoln, 1981): شامل «باورپذیری»<sup>۳</sup>، «انتقال‌پذیری»<sup>۴</sup>، «تاییدپذیری»<sup>۵</sup> و «اطمینان‌پذیری»<sup>۶</sup> استفاده گردید. جهت باورپذیری پژوهش، در هر مرحله، نتایج به گروه کارشناسان ارائه و نظر اصلاحی آنان لحاظ شد. برای احراز معیار انتقال‌پذیری، فضای صدور گزاره‌های انتخابی (آیات و روایات) دربرگیرنده

۱.Coding

۲.Saturation

۳.Credibility

۴.Transferability

۵.Confirmability

۶.Dependability

موقعیت‌های خاص مانند موقعیت تقيه یا شأن نزول در مورد موضوعی ویژه نیست بلکه از موقعیت‌های مختلف برگزیده شده تا مفاهیم آن قابل تعمیم باشد. به منظور تأییدپذیری پژوهش، نویسندگان تلاش نمودند که در مراحل گردآوری و تحلیل داده‌ها از هرگونه سوگیری و دخالت نظرات شخصی و پیش‌فرض‌های ذهنی خود پرهیزکنند. اگر چه رویکرد پژوهش نگاه به دفاع مقدس ۱۲ روزه در برابر تهاجم رژیم صهیونی است، اما داده‌ها قبل از این اتفاق، گردآوری و دسته‌بندی شده بود و سوگیری در اینجا دیگر موضوعیت ندارد. در نهایت برای دستیابی به معیار «اطمینان‌پذیری» داده‌ها و کمی‌سازی آن، اندازه‌گیری روایی محتوا شامل: «شاخص روایی محتوا»<sup>۱</sup> و «نسبت روایی محتوا»<sup>۲</sup> (Lawshe, 1975)، ملاک عمل قرار گرفت. جهت محاسبه روایی محتوا به کارشناسان خبره در موضوع پژوهش مراجعه گردید. حداقل اعضای گروه خبرگان ۳ نفر است اما (Waltz & Bausell, 1981) تعداد ۱۰ نفر را پیشنهاد داده‌اند، بر این اساس ۱۰ نفر از کارشناسان خبره در موضوع علوم اسلامی، علوم اجتماعی و روانشناسی به عنوان گروه خبرگان مشخص شدند. برای اندازه‌گیری «شاخص روایی محتوای عوامل تاب آوری جامعه دینی»، از این ۱۰ کارشناس درخواست شد تا میزان انطباق هر یافته با مستندات را با امتیازات: ۱= «مطابق نیست»، ۲= «نسبتاً مطابق است»، ۳= «مطابق است» و ۴= «کاملاً مطابق است» مشخص کنند. این شاخص به صورت تجمیع امتیازات موافق برای مواردی که امتیاز ۳ و ۴ (مطابق است و کاملاً مطابق است) را کسب کرده‌اند، تقسیم بر تعداد کل متخصصان محاسبه می‌شود:

$$CVI = \frac{\text{تعداد کارشناسان، که امتد. ۳ یا ۴ داده‌اند}}{\text{تعداد کل کارشناسان}}$$

با توجه به فرمول فوق، حداقل مقدار قابل پذیرش برای شاخص روایی محتوا، برابر با ۰/۷۸ است (Lynn, 1986). همچنین، جهت بررسی «نسبت روایی محتوای عوامل تاب آوری جامعه دینی»، از کارشناسان خواسته شد تا هر یک از یافته‌ها را بر اساس طیف لیکرت ۳-سه درجه‌ای؛ ۱= «ضروری»، ۲= «مفید اما غیرضروری» و ۳= «غیرضروری»، طبقه‌بندی کنند. فرمول محاسبه شاخص روایی محتوا بدین صورت است:

$$CVR = \frac{n_E - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

- 1 .CVI
- 2 .CVR
- 3 Likert scale

در این رابطه «NE» برابر با تعداد کارشناسانی است که به گزینه «ضروری» پاسخ داده‌اند و «N» مساوی با تعداد کل کارشناسان می‌باشد. با توجه به فرمول فوق، محتوای قابل پذیرش بیشتر از ۰/۶۲ است (Polit & Beck, ۲۰۰۶).

در پایان، یافته‌های پژوهش با توجه به نکات و نظرات کارشناسان مورد بازبینی قرار گرفت و گزارش نهایی ارائه شد. در گزارش نهایی تلاش بر این بود که ضمن پاسخ دادن به پرسش پژوهش، فرآیند پژوهش و روش تحلیل داده‌ها قابل فهم باشد.

### ۳. یافته‌های پژوهش

به منظور کشف «عوامل تاب آوری جامعه دینی»، در گام نخست، گزاره‌های دینی (آیات و روایات) دارای مضامین «تاب آوری اجتماعی» از منابع پژوهش (قرآن و کتب حدیثی معتبر شیعه) استخراج و پس از کدگذاری در جدولی گردآوری شد. سپس روند تجزیه و تحلیل داده‌ها، با تشکیل حوزه معنایی واژگان و شبکه سازی میان آنها آغاز گردید. در ادامه پس از غربالگری نتایج به دست آمده و طبقه‌بندی آنها، ابتدا ۴۳ مفهوم به دست آمد که با همنشینی مفاهیم هم‌مضمون، منجر به کشف ۱۵ مقوله (عامل) شامل: «خدا باوری»، «خودباوری»، «مثبت‌نگری»، «تعهددینی»، «معنویت»، «عقلانیت»، «بهره‌مندی از تجربه‌ها»، «غیرتمندی»، «امید»، «مقاوم‌سازی درونی»، «همت و تلاش»، «آمادگی»، «حکومت قدرتمند و مستقل»، «رهبری مقاوم» و «همبستگی اجتماعی» به عنوان «عوامل تاب آوری جامعه دینی» گردید.

برای نمونه در کشف عامل «خودباوری» بدین گونه عمل شد: نخست گزاره «وَلَا تَهْتُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ؛ و سست نشوید و غمگین نگردید و شما برترید اگر ایمان داشته باشید» (آل عمران: ۱۳۹) استخراج گردید که با بررسی معناشناختی گزاره فوق، مفهوم «ایمان به حقانیت خود، ضرورت استقامت» از آن به دست آمد. با تشکیل شبکه مفهومی بین سایر مفاهیم استنباطی و کشف روابط آنها بایکدیگر، مفهوم «باور به توانایی خود، عامل استقامت در برابر دشمن» مستخرج از گزاره «إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا؛ هرگاه بیست نفر با استقامت از شما باشند، بر دویست نفر غلبه می‌کنند و اگر صد نفر باشند بر هزار نفر از کسانی که کافر شدند، پیروز می‌گردند» (انفال: ۶۵) هم‌نشینی مفهوم قبل در یک حوزه معنایی شد. در نتیجه اشتراک معنایی این دو مفهوم در مضمون «باور به خود»، عامل «خودباوری» کشف گردید. به همین ترتیب، مفاهیم ۴۳ گانه استخراجی، زمینه کشف عوامل ۱۵ گانه

را فراهم ساخت. جدول شماره ۱ در برگیرنده همه گزاره‌ها و مفاهیم استخراج شده و نیز عوامل اکتشافی از آنها (مقولات) می‌باشد.

جدول ۱: گزاره‌ها، مفاهیم و مقولات تاب آوری جامعه دینی

مقوله	مفهوم	گزاره
خدا باوری	یقین به وعده‌های الهی به استقامت کنندگان	فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ. (روم: ۶۰)
	باور به امداد الهی نسبت به استقامت کنندگان	بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ. (آل عمران: ۱۲۵)
	باور به مراقبت الهی از استقامت کنندگان	وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا. (طور: ۴۸)
	اعتقاد به همراهی خداوند با استقامت کنندگان	وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ. (انفال: ۴۶)
خود باوری	ایمان به حقایقت خود، ضرورت استقامت	وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ. (آل عمران: ۱۳۹)
	باور به توانایی خود، عامل استقامت در برابر دشمن	إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا. (انفال: ۶۵)
مثبت نگری	پذیرش پیشامدها، کسب استقامت را آسان می‌کند	امام کاظم (ع): إِنْ تَصْبِرْ تُعْطَىٰ وَإِنْ لَا تَصْبِرْ يُقْدِرَ اللَّهُ مَقَادِيرَهُ رَاضِيًا كُنْتَ أَمْ كَارِهًا. (شیخ حرعاملی، ۱۴۰۹: ج ۳: ۲۵۸)
	تحقق پیروزی نیازمند صبر و انتظار	حضرت علی (ع): أَلَا يَعْلَمُ الصَّبْرُ الطَّفَرَ وَإِنَّ طَالَ بِهِ الزَّمَانَ. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳۸: ۹۵).
	اطمینان از بهتر شدن شرایط	سَجَّعَ اللَّهُ بَعْدَ عَسْرِ سِيرًا. (طلاق: ۷)
تعهد دینی	انگیزه عمل به تعهدات دینی، عامل استقامت	امام صادق (ع): الْعَبْدُ بَيْنَ ثَلَاثٍ : بَيْنَ بَلَاءٍ وَ قَضَاءٍ وَ نِعْمَةٍ فَعَلَيْهِ لِلْبَلَاءِ مِنَ اللَّهِ الصَّبْرُ فَرِيضَةٌ ..... (برقی، ۱۳۷۱: ج ۱: ۶)
	ولایت‌مداری، بن مایه استقامت	وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ ..... إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ. (انفال: ۴۶)
معنویت	توکل موجب آسان شدن سختی‌ها	امام علی (ع): مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ ذَكَتْ لَهُ الصُّعَابُ وَتَسَهَّلَتْ عَلَيْهِ الْأَسْبَابُ. (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۴۲۶)
	نیایش (درخواست استقامت)، استقامت افزا و پیروزی بخش	وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أفرغ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبَّتْ أقدامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ* فَهَرَمُوا* وَهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ. (بقره: ۲۵۰ و ۲۵۱)

	اخلاص، رمز کسب استقامت از خداوند	حدیث قدسی: لَا أُطَّلِعُ عَلَى قَلْبٍ عَبْدٍ فَأَعْلَمَ مِنْهُ حُبَّ الْإِخْلَاصِ لِطَاعَتِي لَوْجَهِي وَابْتِغَاءِ مَرْضَاتِي إِلَّا تَوَلَّيْتُ تَقْوِيمَهُ وَ سِيَاسَتَهُ. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۸۲: ۱۳۶)
	توسل به اهل بیت(ع)، رمز پیروزی بر دشمن	رسول اکرم(ص): أَلَا فَادْكُرُوا يَا أُمَّةَ مُحَمَّدٍ، مُحَمَّدًا وَ آلَهُ عِنْدَ نَوَائِبِكُمْ وَ شِدَائِكُمْ لِيَنْصُرَ اللَّهُ بِه مَلَائِكَتِكُمْ عَلَى الشَّيَاطِينِ الَّذِينَ يَقْصِدُونَكُمْ. (بحرانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۷۴)
	یادکرد مصائب بزرگان دین، آسان کننده سختی‌ها	امام صادق(ع): إِنْ أُصِيبَ بِمُصِيبَةٍ فِي نَفْسِكَ أَوْ فِي مَالِكَ أَوْ فِي وَلَدِكَ فَادْكُرْ مُصَابِكَ بِرَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) فَإِنَّ الْخَلَائِقَ أَمْ يُصَابُوا بِمِثْلِهِ قَطُّ. (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۳: ۲۲۰)
عقلانیت	خردورزی منجر به استقامت می‌شود	ثَمَرَةُ الْعَقْلِ السِّقَامَةُ. (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۵۳)
	شناخت علت‌ها، کاهنده رنج و مصیبت‌های شدید	امام هادی(ع): مَنْ كَانَ عَلَى بَيْتِهِ مِنْ رَبِّهِ هَاتَتْ عَلَيْهِ مَصَائِبُ الدُّنْيَا وَ لَوْ قُرْضٌ وَ نُثِيرٌ. (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۸۳)
	شناخت تکلیف، لازمه صبر و استقامت	حضرت خضر(ع) به حضرت موسی(ع) وَ كَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خَيْرٌ. (الکهف: ۶۸)
	هدفمندی، محور استقامت	إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبَّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَفْهَمُوا فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ(احقاف: ۱۳)
	شناخت انواع امتحان، موجب استقامت می‌شود	وَ تَبَلَّوْكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقَصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِيرٍ الصَّابِرِينَ(بقره: ۱۵۵)
بهرمندی از تجربه‌ها	ضرورت استفاده از تجربیات استقامت کنندگان نستوه	فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولَئِكَ الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ(احقاف: ۳۵)
	آگاهی از ناتوانی دشمن	لَنْ يَضُرَّوْكُمْ إِلَّا أَذًى وَ إِنْ يَفَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُبْصِرُونَ(آل عمران: ۱۱۱)
	بی نتیجه بودن سازش با دشمن	لَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَ لَا النَّصَارَى حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مَلَّتُهُمْ(بقره: ۱۲۰)
غیرتمندانی	خشتم مقدس باعث قدرتمندی در برابر دشمن	امیرالمومنین(ع): مَنْ أَحَدًا سَنَّانَ الْعَضْبِ لِلَّهِ قَسْوَى عَلَى قَتْلِ أَشْدَاءِ الْبَاطِلِ. (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۵۰۱)
	عامل استقامت در برابر دشمن	امام صادق(ع): فَإِذَا حَضَرَتْ بَلِيَّةٌ فَاجْعَلُوا أَمْوَالَكُمْ دُونَ أَنْفُسِكُمْ وَ إِذَا نَزَلَتْ نَارِلَةٌ فَاجْعَلُوا أَنْفُسَكُمْ دُونَ دِينِكُمْ وَ اعْلَمُوا أَنَّ الْهَالِكَ مِنَ

		هَلَكَ دِينُهُ وَ الْحَرْبُ مَن حَرْبٍ دِينِهِ. (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲: ۲۱۶)
	ذلت ناپذیری، ریشه مقاومت در برابر دشمن	امام حسین(ع): أَلَا وَإِنَّ الدَّعَى ابْنَ الدَّعَى قَدْ رَكَزَ بَيْنَ اثْنَيْنِ بَيْنَ السَّلْهَةِ وَالذَّلَّةِ وَهِيَاهُ مَنَا الذَّلَّةُ يَا بِي اللَّهِ ذَلِكَ لَنَا وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَحُجُورٌ طَابَتْ وَطَهَّرَتْ وَأَنْوَفٌ حَمِيَّةٌ وَنُفُوسٌ أُبِيَهُ مِنْ أَنْ تُؤْثِرَ طَاعَةَ اللِّثَامِ عَلَيَّ مَصَارِعَ الْكِرَامِ. (مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۶۶)
امید	امیدواری به نتیجه بخش بودن استقامت	امام صادق(ع): مَنْ ابْتَلِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ بِنَاءٍ فَصَبَرَ عَلَيْهِ كَانَ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ أَلْفِ شَهِيدٍ. (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲: ۹۲)
	امید رسیدن به خوشاینها، انگیزه‌ای برای استقامت در برابر ناخوشاینها	حضرت مسیح(ع) به حواریون: إِنْ كُنْتُمْ لَأَ تُدْرِكُونَ مَا تَجِبُونَ إِلَيَّا بِصَبْرِكُمْ عَلَيَّ مَا تَكْرَهُونَ. (شهدیثانی، بی تا: ۴۲)
مقاوم سازی درونی	تهذیب نفس راهی برای مقاومت افزایی	رسول الله(ص): بِمَوْتِ النَّفْسِ يَكُونُ حَيَاةُ الْقَلْبِ وَ بِحَيَاةِ الْقَلْبِ الْبُلُوغُ إِلَى السَّعَادَةِ. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۶۷: ۳۹۱)
	میان‌ه روی در کارها، ایجاد کننده آمادگی در برابر سختی‌ها	امام علی(ع): مَنْ اقْتَصَدَ فِي الْغِنَى وَالْفَقْرِ فَقَدْ اسْتَعَدَّ لِنَوَائِبِ الدَّهْرِ. (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۳: ۵۴)
	کاستن از گرایش به مادیگری، راه افزایش توان استقامت	امیرالمومنین(ع): وَ كَأَنِّي بِقَائِلِكُمْ يَقُولُ إِذَا كَانَ هَذَا قَوْلُ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ فَقَدْ قَعَدَ بِهِ الضَّعْفُ عَنِ قِتَالِ الْأَقْرَانِ وَ مَنَازِلَةِ الشُّجْعَانِ أَلَا وَ إِنَّ الشَّجَرَةَ الْبَرِيَّةَ أَصْلَبُ عَوْدًا وَ الرَّوَاحِ الْخَضِرَةَ أَرْقُ جُلُودًا وَ النَّابِتَاتِ الْعَذِيَّةَ أَقْوَى وَ قُوْدًا وَ أَبْطَأَ خُمُودًا. (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۴۱۸)
همت و تلاش	همت والا، استقامت آفرین است	امام علی(ع): الْحِلْمُ وَ الْأَنَاةُ تَوْأَمَانِ يُتَجَهَّمَا عُلُوُّ الْهَيْمَةِ. (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۵۵۶)
	اهتمام به یاری دین خدا ضامن پایداری و پیروزی	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَصَبَرُوا لِلَّهِ يَنْصُرْكُمْ وَ يَبَيِّتْ أَعْدَاءَكُمْ. (محمدا: ۷)
آمادگی	تمرین و تکرار، روشی برای مقاومت افزایی	امام علی(ع): مَنْ تَحَلَّمَ حَلْمًا. (لینبی واسطی، ۱۳۷۶: ۴۳۳)
	پیش بینی ابزار لازم برای تحمل شرایط سخت	امام باقر(ع) یا امام صادق(ع): مَنْ لَأَ يُعَدَّ الصَّبْرَ لِنَوَائِبِ الدَّهْرِ يَعْجِزْ. (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲: ۹۳)
	کاهش فشارها در گروی استقلال و عدم وابستگی است	امام صادق(ع): إِنْ الْخُرْحُرَ عَلَيَّ جَمِيعَ

حکومت قدرتمند و مستقل	أحواله إن نأبته نأبته صبر لها وإن تراكت عليه المصائب لم تكسره وإن أسر وقهر واستبدل باليسر عسرا. (شهیدانی، بی تا: ۴۶)
	امام علی(ع): إن فی سلطان الله عظمة لأمرکم. (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۲۴۴)
رهبری مقاوم	امام رضا(ع): «بِالإِمامِ تَمَامُ الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّيَامِ وَالْحَجِّ وَالْجِهَادِ وَتَوْفِيرِ الْقَيْءِ وَالصَّدَقَاتِ وَإِمْضَاءِ الْحُلُودِ وَالْأَحْكَامِ وَمَنْعِ الثُّغُورِ وَالْأَطْرَافِ. (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ج ۱: ۲۱۸)
	پیوند مردم و رهبری عامل استقامت جمعی. (هود: ۱۱۲)
همبستگی اجتماعی	وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلا تَتَزَعَوْا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ. (انفال: ۴۶)
	وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلا تَتَزَعَوْا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ. (انفال: ۴۶)
	توصیه به یکدیگر، راه افزایش استقامت اجتماعی
	رَسُولُ اللَّهِ(ص): كَلِّمُوا رَاعٍ وَكَلِّمُوا مَسْئُولًا عَنْ رَعِيَّتِهِ. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۲: ۳۸)
	ضرورت انجام مسئولیتهای اجتماعی

برای اعتبارسنجی نتایج و اطمینان پذیری آن، دو معیار «شاخص روایی محتوا» (CVI) و «نسبت روایی محتوا» (CVR)، ملاک قرار گرفت؛ بدین صورت که از ۱۰ کارشناس و متخصص علوم اسلامی، علوم اجتماعی و روانشناسی درخواست شد تا در ۳ محور، نتایج به دست آمده را تأیید کنند؛ محور اول: میزان انطباق گزاره‌ها با مفاهیم (جدول شماره ۲)؛ محور دوم: میزان انطباق مفاهیم با مقولات (جدول شماره ۳) و محور سوم: میزان انطباق مقولات با مقوله محوری (عوامل تاب آوری جامعه دینی) و ضروری بودن آنها (جدول شماره ۴) می‌باشد. در ادامه، نتایج کمی بر پایه نظرات کارشناسان استخراج گردید که در جداول مربوطه (جداول ۲ تا ۴) به شرح زیر ارائه شده است:

جدول ۲: میزان مطابقت گزاره‌های دینی با مفاهیم

شاخص روایی محتوا (CVI)	کارشناسان موافق		کارشناسان مخالف		گزاره‌ها/مستندات دینی/ مفاهیم
	امتیاز ۴	امتیاز ۳	(امتیاز ۱ و ۲)	شاخص	
۱	۸	۲	۰	۱	مستند دینی مفهوم «یقین به وعده‌های الهی به استقامت کندگان»

۱	۰	۲	۸	مستند دینی مفهوم «باور به امداد الهی نسبت به استقامت کنندگان»
۱	۰	۳	۷	مستند دینی مفهوم «باور به مراقبت الهی از استقامت کنندگان»
۱	۰	۱	۹	مستند دینی مفهوم «اعتقاد به همراهی خداوند با استقامت کنندگان»
۱	۰	۵	۵	مستند دینی مفهوم «ایمان به حقانیت خود، ضرورت استقامت»
۱	۰	۵	۵	مستند دینی مفهوم «باور به توانایی خود، عامل استقامت در برابر دشمن»
۰/۹	۱	۳	۶	مستند دینی مفهوم «پذیرش پیشامدها، کسب استقامت را آسان می‌کند»
۱	۰	۲	۸	مستند دینی مفهوم «حقق پیروزی نیازمند صبر و انتظار»
۱	۰	۰	۱۰	مستند دینی مفهوم «اطمینان از بهتر شدن شرایط»
۰/۸	۲	۳	۵	مستند دینی مفهوم «انگیزه عمل به تعهدات دینی، عامل استقامت»
۱	۰	۳	۷	مستند دینی مفهوم «ولایت‌مداری، ب‌لأن مایه استقامت»
۱	۰	۰	۱۰	مستند دینی مفهوم «توکل موجب آسان شدن سختی‌ها»
۱	۰	۴	۶	مستند دینی مفهوم «نیایش (درخواست استقامت)، استقامت‌افزا و پیروزی‌بخش»
۰/۹	۱	۲	۷	مستند دینی مفهوم «اخلاص، رمز کسب استقامت از خداوند»
۱	۰	۳	۷	مستند دینی مفهوم «توسل به اهل بیت(ع)، رمز پیروزی بر دشمن»
۰/۹	۱	۱	۸	مستند دینی مفهوم «یادکرد مصائب بزرگان دین، آسان کننده سختی‌ها»
۱	۰	۲	۸	مستند دینی مفهوم «خردورزی منجر به استقامت می‌شود»
۰/۹	۱	۲	۷	مستند دینی مفهوم «شناخت علت‌ها، کاهش رنج و مصیبت‌های شدید»
۱	۰	۴	۶	مستند دینی مفهوم «شناخت تکلیف، لازمه صبر و استقامت»
۰/۹	۱	۳	۶	مستند دینی مفهوم «هدفمندی، محور استقامت»
۰/۹	۱	۴	۵	مستند دینی مفهوم «شناخت انواع امتحان، موجب استقامت می‌شود»
۱	۰	۳	۷	مستند دینی مفهوم «ضرورت استفاده از تجربیات استقامت‌کنندگان نسته»

۱	۰	۲	۸	مستند دینی مفهوم «آگاهی از ناتوانی دشمن»
۰/۹	۱	۳	۶	مستند دینی مفهوم «بی نتیجه بودن سازش با دشمن»
۱	۰	۰	۱۰	مستند دینی مفهوم «خشم مقدس باعث قدرتمندی در برابر دشمن»
۰/۸	۲	۲	۶	مستند دینی مفهوم «غیر دینی، عامل استقامت در برابر دشمن»
۱	۰	۲	۸	مستند دینی مفهوم «اگت ناپذیری، ریشه مقاومت در برابر دشمن»
۰/۹	۱	۳	۶	مستند دینی مفهوم «امیدواری به نتیجه بخش بودن استقامت»
۱	۰	۲	۸	مستنددینی مفهوم «امیدرسییدن به خوشایندها، انگیزه‌ای برای تحمل ناخوشایندها»
۱	۰	۲	۸	مستند دینی مفهوم «تهذیب نفس راهی برای مقاومت افزایی»
۰/۸	۲	۲	۶	مستند دینی مفهوم «میان‌روی درکارها، ایجادکننده آمادگی دربرابر سختی‌ها»
۰/۹	۱	۳	۶	مستنددینی مفهوم «کاستن از گرایش به مادیگری، راه افزایش توان استقامت»
۰/۹	۱	۴	۵	مستند دینی مفهوم «همت والا، استقامت آفرین است»
۰/۹	۱	۱	۸	مستند دینی مفهوم «اهتمام به یاری دین خدا ضامن پایداری و پیروزی»
۱	۰	۵	۵	مستند دینی مفهوم «تمرین و تکرار، روشی برای مقاومت افزایی»
۱	۰	۴	۶	مستند دینی مفهوم «پیش بینی ابزار لازم برای تحمل شرایط سخت»
۰/۹	۱	۱	۸	مستنددینی مفهوم «کاهش فشارها درگروی استقلال و عدم وابستگی است»
۰/۸	۲	۲	۶	مستنددینی مفهوم «توانمندی نظام اسلامی درحفاظت از مردم دربرابر دشمن»
۰/۹	۱	۲	۷	مستند دینی مفهوم «وجود رهبری در جامعه، ضامن ثبات و پایداری آن»
۰/۹	۱	۴	۵	مستند دینی مفهوم «پیوند مردم و رهبری عامل استقامت جمعی»
۱	۰	۱	۹	مستند دینی مفهوم «وحدت، نیاز جامعه برای ایستادگی در برابر دشمن»
۰/۹	۱	۱	۸	مستند دینی مفهوم «توصیه به یکدیگر، راه افزایش استقامت اجتماعی»
۰/۹	۱	۲	۷	مستند دینی مفهوم «ضرورت انجام مسئولیت‌های اجتماعی»
۰/۹۴۴				میانگین شاخص‌های محتوای (CVI)

جدول ۳: میزان مطابقت مفاهیم با مقولات (عوامل)

ردیف	مفاهیم/مقولات	کارشناسان موافق		شاخص روایی محتوا (CVI)
		امتیاز ۴	امتیاز ۳	
۱	مفاهیم ذیل مقوله «خداباوری»	۸	۲	۰
۲	مفاهیم ذیل مقوله «خودباوری»	۸	۲	۰
۳	مفاهیم ذیل مقوله «مثبت نگری»	۷	۳	۰
۴	مفاهیم ذیل مقوله «تعهد دینی»	۷	۲	۰/۹
۵	مفاهیم ذیل مقوله «معنویت»	۷	۳	۰
۶	مفاهیم ذیل مقوله «عقلانیت»	۹	۱	۰
۷	مفاهیم ذیل مقوله «بهرمندی از تجربه‌ها»	۷	۳	۰
۸	مفاهیم ذیل مقوله «غیرتمندی»	۸	۲	۰
۹	مفاهیم ذیل مقوله «امید»	۹	۱	۰
۱۰	مفاهیم ذیل مقوله «مقاوم سازی درونی»	۷	۲	۰/۹
۱۱	مفاهیم ذیل مقوله «اهمیت و تلاش»	۷	۲	۰/۹
۱۲	مفاهیم ذیل مقوله «آمادگی»	۷	۳	۰
۱۳	مفاهیم ذیل مقوله «حکومت قدرتمند و مستقل»	۸	۱	۰/۹
۱۴	مفاهیم ذیل مقوله «رهبری مقاوم»	۱۰	۰	۰
۱۵	مفاهیم ذیل مقوله «همبستگی اجتماعی»	۸	۲	۰
۰/۹۷۳	میانگین شاخص روایی محتوا (CVI)			

جدول شماره ۴: میزان مطابقت و ضرورت مقولات با مقوله محوری پژوهش

ردیف	مقولات (عوامل)	مطابقت		ضرورت		شاخص روایی محتوا (CVR)
		کارشناسان موافق	کارشناسان مخالف	کارشناسان موافق	کارشناسان مخالف	
۱	خداباوری	۱۰	۰	۱۰	۰	۱
۲	خودباوری	۱۰	۰	۱۰	۰	۱
۳	مثبت نگری	۱۰	۰	۹	۱	۰/۸
۴	تعهد دینی	۱۰	۰	۱۰	۰	۱
۵	معنویت	۱۰	۰	۱۰	۰	۱
۶	عقلانیت	۱۰	۰	۱۰	۰	۱
۷	بهرمندی از تجربه‌ها	۱۰	۰	۹	۱	۰/۸
۸	غیرتمندی	۹	۱	۹	۱	۰/۹

۰/۸	۱	۱	۹	۰	۱۰	امید	۹	
۰/۸	۰/۹	۱	۹	۱	۹	مقاوم سازی درونی	۱۰	
۰/۸	۱	۱	۹	۰	۱۰	همت و تلاش	۱۱	
۱	۱	۰	۱۰	۰	۱۰	آمادگی	۱۲	
۱	۱	۰	۱۰	۰	۱۰	حکومت قدرتمند و مستقل	۱۳	
۱	۱	۰	۱۰	۰	۱۰	رهبری مقاوم	۱۴	
۱	۱	۰	۱۰	۰	۱۰	همبستگی اجتماعی	۱۵	
۰/۹۲	۰/۹۱۶	میانگین شاخص روایی محتوا (CVI) و نسبت روایی محتوا (CVR)						

همانگونه که از نتایج کمی بدست آمده در جداول ۲ تا ۴ پیداست، مقدار شاخص روایی محتوا در همه گزاره‌های دینی، همه مفاهیم و همه مقولات، بیش از حد آستانه (۰/۷۸) بوده و میانگین بیش از (۰/۹) را کسب کرده‌اند که نشان از تأیید انطباق گزاره‌ها با مفاهیم و مقولات می‌باشد. همچنین میزان نسبت روایی محتوا بیش از مقدار قابل قبول (۰/۶۲) و با میانگین (۰/۹۲) گزارش شده که نمایانگر تأیید ضرورت مقولات اکتشافی است؛ بدین معنا که مقولات مذکور برای کشف عوامل تاب آوری جامعه دینی مفید و ضروری‌اند. تعداد و ترتیب عوامل تاب آوری جامعه دینی در آموزه‌های اسلامی در شکل زیر گزارش شده است:

شکل ۱: جدول تعداد و ترتیب عوامل تاب آوری جامعه دینی



۱ CVI

۲ CVR

## نتیجه گیری

این پژوهش با هدف کشف عوامل تاب آوری جامعه دینی بر پایه آیات و روایات، انجام شده است. یافته‌های پژوهش، نشان می‌دهد که عوامل تاب آوری جامعه دینی، عبارتند از: «خداباوری»، «خودباوری»، «مثبت‌نگری»، «تعهد دینی»، «معنویت»، «عقلانیت»، «بهرمندی از تجربه‌ها»، «غیرتمندی»، «امید»، «مقاوم‌سازی درونی»، «همت و تلاش»، «آمادگی»، «حکومت قدرتمند و مستقل»، «رهبری مقاوم» و «همبستگی اجتماعی». همچنین نتایج پژوهش بیانگر تعیین اولویت و اهمیت عوامل تاب آوری جامعه دینی است. بدین صورت که: «خداباوری»، «خودباوری»، «تعهد دینی»، «معنویت» و «عقلانیت» مهمترین عواملی هستند که موجب تاب آوری جامعه دینی می‌شوند و سایر عوامل در اولویت بعدی قرار دارند. این عوامل را می‌توان از نگاه فرهنگی-اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های دینی تحلیل و تبیین نمود.

بر اساس یافته‌های پژوهش؛ اولین عامل «خداباوری» می‌باشد. اعتقاد و ایمان به خداوند متعال مهمترین شاخصه جامعه دینی است. زیرا جامعه دینی به دلیل برخورداری از عنصر ایمان و یقین، وعده‌های الهی را باور دارد و در برابر سختی‌ها استقامت می‌کند (شاذلی، ۱۴۲۵: ج ۵: ۲۷۷۸). خداوند برای تسلی خاطر پیامبر اسلام (ص) در برابر کافران، ایشان را به صبر و استقامت و یقین به وعده الهی فرمان می‌دهد (روم: ۶۰). یکی از مصادیق وعده‌های خداوند به مومنان، وعده امداد و یاری آنان در مواجهه با دشمنان است. در قرآن، این وعده به استقامت و تاب آوری مومنان مشروط شده: «اگر استقامت و تقوا پیشه کنید و دشمن به همین زودی به سراغ شما بیاید، خداوند شما را به پنج هزار نفر از فرشتگان، که نشانه‌هایی با خود دارند، مدد خواهد داد» (آل عمران: ۱۲۵) گاهی نیز سخن از حمایت و مراقبت الهی به میان آورده است: «برای (انجام) فرمان پروردگارت پایداری کن، که تو در دید ما [و تحت حمایت ما] هستی» (طور: ۴۸). بنابراین جامعه‌ای که به وعده، امداد، حمایت و مراقبت خداوند، یقین و باور دارد؛ در برابر دشمن پایداری و استقامت می‌کند زیرا پیروزی را در سایه الطاف الهی در دسترس و حتی قطعی می‌داند.

دومین عامل، خودباوری است. از نگاه قرآن کریم، اعتقاد و باور به حقانیت خود و برتر بودن نسبت به دشمن (آل عمران: ۱۳۹) و نیز باور به توانایی‌های خود (انفال: ۶۵)، موجب استقامت در برابر دشمن و تقویت روحیه جمعی می‌شود؛ البته این خودباوری نباید بیش از اندازه لازم باشد که به تکبر و خود بزرگ بینی بیانجامد (نبنان، ۱۳۹۷: ۳۳۰)، زیرا جامعه‌ای که تکبر داشته باشد، اشتباهات خود را

نمی‌پذیرد، از آنها درس نمی‌گیرد، خود را از کمک دیگران بی‌نیاز می‌پندارد و در نتیجه در روند رشد و قوی شدن دچار مشکل می‌شود.

عامل سوم «تعهد دینی» است. در جامعه دینی، دین ملاک عمل و روابط اجتماعی آن است و رفتارهای جامعه با شاخص دین سنجیده می‌شود؛ از این رو نوع مواجهه جامعه دینی با بلایای طبیعی یا تحمیلی به وسیله دشمن، به انگیزه عمل به تعهدات و تکالیف دینی صورت می‌گیرد و تکلیف مومنان در برابر اینگونه پیشامدها صبر و استقامت است (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۶). یکی از مهمترین تعهدات دینی جامعه، اطاعت و فرمانبرداری از خدا و ولی خداست؛ زیرا در مواجهه با دشمن و جهاد با او، وجود رهبر الهی و اطاعت جامعه از وی بسیار مهم است. به همین دلیل است که خداوند به مومنان دستور می‌دهد: «فرمان خدا و پیامبرش را اطاعت نمایید... که خداوند با استقامت‌کنندگان است» (انفال: ۶۶).

«معنویت» به عنوان چهارمین عامل تاب‌آوری جامعه دینی مطرح است. بر پایه یافته‌های پژوهش، سازه معنویت بر ۵ رکن مهم استوار است. نخست؛ توکل، به معنای اعتماد کامل به خداوند و واگذار همه امور به اوست (شبر، ۱۳۷۴: ۴۲۷). توکل باعث آسان شدن دشواری‌ها و فراهم شدن اسباب تاب‌آوری می‌شود (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۴۲۶). دوم؛ نیایش به معنای دعا و درخواست توان استقامت از خداوند است، همانگونه که وقتی طالوت و یارانش با جالوت و سپاهیان‌ش روبرو شدند، گفتند: «پروردگارا، بر دل‌های ما شکیبایی و استقامت فرو ریز و گام‌های ما را استوار دار و ما را بر گروه کافران پیروز فرما» پس به اذن خدا آنان را شکست دادند (بقره: ۲۵۰ و ۲۵۱). سوم؛ اخلاص و آن عبارت است از خالص ساختن قصد و نیت از غیر خدا (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۳) و انجام دادن عمل تنها برای خدا می‌باشد (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۴: ۱۶۸)، در حدیث قدسی است که خداوند در ازای اخلاص بندگان مومن، اصلاح و تقویت [مقاوم سازی] آنان را به عهده می‌گیرد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۸۲: ۱۳۶). چهارم و پنجم؛ توسل به بزرگان دین (اهل بیت (ع)) و یادکرد مصائب آنان است. دانستن اینکه بندگان شایسته فراوانی به سختی‌هایی به مراتب بزرگ‌تر گرفتار شده‌اند و در برابر آن‌ها صبر و استقامت نموده‌اند باعث روحیه بخشی برای تحمل سختی‌ها می‌شود؛ به همین دلیل، به توسل جستن به اهل بیت (ع) (بحرانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۷۴) و یادآوری مصائب آنان تاکید شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۳: ۲۲۰). بنابر این جامعه‌ای که تکیه‌گاه مطمئن‌اش خدا باشد و تمام توجه‌اش را خالصانه به سوی او گرداند و فقط از او درخواست کمک کند، قطعاً در برابر دشمن ترسی به خود راه نخواهد داد و

چنانچه عرصه مصیبت بر او سخت آید به بزرگان دین متوسل شده و مصیبت‌های آنان را به یاد آورده و نیروی مضاعفی را کسب می‌کند.

عامل پنجم، عقلانیت است. در روایات، استقامت و تاب آوری زاییده عقلانیت و خردورزی عنوان شده است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۵۳)، به این دلیل که عقلانیت موجب شناخت بیشتر و افزایش شناخت باعث استقامت بیشتر می‌شود. شناخت استقامت افزا دارای گونه‌هایی است. گونه نخست آن، شناخت علت‌هاست. بر اساس آموزه‌های دینی، آگاهی و شناخت از حکمت‌های نهفته در رویدادها، بستر اصلی شکل‌گیری و تقویت تاب آوری است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۸۳). گونه دیگر آن، شناخت تکلیف است. از این منظر، تا زمانی که جامعه تکلیفش را نسبت به حوادث پیرامون خود نداند، به طور طبیعی ظرفیت تحملش کاهش می‌یابد. خداوند متعال در داستان گفت‌وگوی حضرت خضر(ع) و حضرت موسی(ع) به این اصل اشاره می‌فرماید و هشدار می‌دهد که فقدان شناخت، توان صبر در برابر کنش‌های مختلف را از بین می‌برد (کهف: ۶۸). گونه دیگر شناخت، آگاهی از وجود و تنوع امتحان الهی است. جامعه‌ای که درک درستی از امتحان داشته باشد در هنگامه آزمون، به ثمرات آن می‌نگرد و با دیده باز به استقبال سختی‌ها می‌رود و مشمول لطف و پاداش خداوند قرار می‌گیرد (بقره: ۱۵۵).

بر پایه یافته‌های پژوهش دومین دسته از عوامل تاب آوری از عامل ششم تا پانزدهم به شرح زیر است:

مثبت‌نگری به معنای داشتن نگرشی انعطاف‌پذیر و همراه با خوشبینی، ششمین عامل تاب آوری جامعه دینی است. نگرش (نوع نگاه) قلب‌تپنده تاب آوری و سریع‌ترین راه ممکن برای تعیین کیفیت مقابله با دشواری‌هاست (نینان، ۱۳۹۷: ۳۲۴) بنا بر این، چنانچه نگاه جامعه به دشواری‌ها، مثبت و همراه با انعطاف‌پذیری باشد، تاب آوردن در برابر آن آسان و میسر می‌شود. در مفاهیم دینی، اعتقاد به تقدیر الهی و تسلیم در برابر آن موجب پذیرش پیشامدها و تاب آوردن شدن جامعه می‌گردد (شیخ حرعاملی، ۱۴۰۹: ج ۳، ۲۵۸). همچنین باور به آسان شدن سختی‌ها (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۵۰۱) توسط خداوند (طلاق: ۷) و پیروزی تاب آوران حتی در صورت گذر زمان (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۶۸: ۹۵)، عامل انگیزشی قدرتمندی برای تاب آوری جامعه محسوب می‌شوند.

عامل هفتم، بهره‌مندی از تجربه‌هاست. تجربه راه میان‌بری است که هرکسی را از یادگیری و آزمون‌های مجدد بی‌نیاز می‌کند. تجربیات کسب شده از بحران‌های پیشین، برای ایجاد و توسعه

قابلیت‌های لازم جهت مقابله با تهدیدات فعلی و آینده بسیار مهم است (Bourbeau, 2013). در بیان روایات، تصمیمات مبتنی بر تجربه، باعث عبور از تنگناها و بحران‌ها می‌شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۵۹۳) در حالیکه کم تجربگی، موجب گرفتاری در دام حيله و نیرنگ دشمن می‌گردد (لثی واسطی، ۱۳۷۶: ۴۵۳). به همین دلیل است که خداوند به پیامبر (ص) دستور داده تا از تجربیات تاب آورانه پیامبران پیشین بهره برد: «ای پیامبر، صبر و استقامت کن همان گونه که پیامبران نستوه، استقامت کردند» (احقاف: ۳۵). دو تجربه مهم در رابطه با دشمن وجود دارد که بهره بردن از آنها توان مقاومت را در جامعه بیشتر کرده و عاقبت آن را پیروزی قرار می‌دهد. نخست اینکه تجربه ثابت کرده که دشمن از ضربه زدن به مومنان ناتوان است. قرآن در این زمینه می‌فرماید: «دشمنان، به ویژه یهود، به جز آزارهای مختصر، هرگز نمی‌توانند به مومنان زیان برسانند» (آل عمران: ۱۱۱). تجربه دوم، بی‌نتیجه بودن سازش با دشمن است؛ زیرا دشمن هرگز از مومنان راضی نخواهد شد مگر آنکه آنان را از دین و آیین خود منحرف سازد (بقره: ۱۲۰) بدین ترتیب جامعه‌ای که بدانند راه سازش با دشمن بسته است و در صورت رویارویی با او نیز ضرر چندانی نمی‌بیند؛ در برابر دشمن استقامت و پایداری بیشتری از خود نشان خواهد داد.

غیرتمندی به معنای تلاش در نگهداری آنچه که حفظش ضروری است اعم از ناموس، دین و وطن (نراقی، ۱۳۸۸: ج ۱: ۳۵۴)، هفتمین عامل تاب آوری جامعه دینی می‌باشد. والاترین مرتبه غیرتمندی، وجود غیرت دینی در جامعه است؛ بدین معنا که اگر در پیشامدی، دین و آیین مردم در معرض خطر قرار بگیرد، آنان جان خود را فدای دین‌شان سازند زیرا از بین رفتن دین، نابودی جامعه را در پی خواهد داشت (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲: ۲۱۶). در عنصر غیرت دینی، سرسختی در برابر دشمن و ابراز خشم نسبت به او زمینه را برای حفاظت از دین، هموار می‌سازد (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۵۰۱). علاوه بر این خشم مقدس، در مقام عمل نیز زیر بار ذلت سازش با دشمن نرفتن از عناصر کلیدی غیرت دینی است. سرآمد غیرتمندان نسبت به دین، حضرت سیدالشهدا (ع) هنگامی که ایشان را میان دوراهی جنگ و سازش قرار دادند، بانگ برآوردند: هیهات که ما تن به ذلت و خواری دهیم؛ زیرا خداوند، پیامبر (ص) و مومنان غیرتمند از ما نمی‌پذیرند که فرمانبری از فرومایگان را بر مرگ شرافتمندانه ترجیح دهیم (مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۶۶).

نهمین عامل، امید است. امید اجتماعی به عنوان باور به امکان آینده‌ای مثبت در مواجهه با چالش‌های مهم، از اصلی‌ترین عوامل تاب آوری جامعه است که در بستر فرهنگی و از طریق تعاملات

اجتماعی، تولید و تداوم می یابد (Panter-Brick&Eggerman, 2012: 381). نقطه عطف امید اجتماعی، که باعث بهتر کنار آمدن با سختی‌ها می‌شود، امیدواری به نتیجه بخش بودن استقامت و فرجام کار تاب آوری است (Frankl, ۱۹۸۵). نتیجه تاب آوری را می‌توان از میزان پاداشی که در اثر تاب آوری به دست می‌آید، ارزیابی نمود. نمونه‌های زیادی از تعیین پاداش برای تاب آوران در آیات و روایات وجود دارد، برای نمونه؛ امام صادق (ع) می‌فرماید: هر یک از شیعیان ما که گرفتار شود و شکیبایی ورزد، اجر هزار شهید دارد (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲: ۹۲). از سویی، گونه دیگری از امید موثر بر تاب آوری جامعه، «امیدواری نسبت به رسیدن به خوشاینها» است. راه رسیدن به خوشاینها جز با تحمل و تاب آوری در برابر ناخوشاینها ممکن نیست (شهیدثانی، بی تا: ۴۲).

عامل دهم، مقاوم سازی درونی به معنای تقویت ساخت درونی و خودسازی، از عوامل زیربنایی و مهم در رسیدن جامعه به مراتب عالی، تقویت استقامت جمعی و تاب آوری اجتماعی است، چرا که خودسازی و تهذیب، باعث زنده شدن دل‌ها و افزایش توان تحمل و استقامت می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۶۷: ۳۹۱). در بُعد اجتماعی، جامعه‌ای که از درون، قوی باشد در برابر تکانه‌های بیرونی مقاوم‌تر خواهد بود. از عناصر کلیدی در تقویت ساخت درونی جامعه، تمسک به روش میانه‌روی در عمل است چه اینکه، رعایت میانه روی در توانگری و تهیدستی (راحتی و سختی)، باعث آمادگی در برابر حوادث سخت روزگار می‌شود (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۳: ۵۴). عنصر مهم دیگر، کاستن از گرایش به مادیگری است. بدین گونه که هر چه در مصرف مادیات دنیوی صرفه جویی و به مقدار نیاز از آن بهره برده شود، باعث توانایی بیشتر در برابر سختی می‌شود. در بیان این ویژگی مهم، امیرالمومنین (ع) در تمثیلی زیبا، جامعه صرفه جو و اهل قناعت را در مقابل جامعه نازپرورده و اسراف کننده به درختان بیابانی و درختان کنار رود تشبیه کرده‌اند: «آگاه باشید! درختان بیابانی، چوبشان سخت‌تر، و درختان کناره جویبار پوستشان نازک‌تر است؛ درختان بیابانی که با باران سیراب می‌شوند آتش چوبشان شعله‌ورتر و پر دوام‌تر است» (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۴۱۸). البته این بدان معنی نیست که جامعه دینی به مواهب الهی در این جهان بی‌اعتنا باشد یا از آنها بهره نگیرد، بلکه مهم این است که اسیر آن نگردد و در بهره بردن نیز اسراف نکند تا در وقت سختی ناشی از کم شدن نعمت، مانند خشکسالی یا تحریم‌های اعمالی دشمن، دچار ضعف و فروپاشی نشود.

همت و تلاش به عنوان یازدهمین عامل گزارش شده است. جامعه‌ای که طالب موفقیت است باید با تمام توان، به تلاش و کوشش بپردازد و خود را از تنبلی و سستی دور سازد، چون همت و

تلاش با تن پروری سازگار نیست. در روایات، بلندهمتی زاینده و به وجود آورنده تاب آوری معرفی شده است (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ۵۵۶) بدین معنا که تاب آوری جامعه در سایه همت و تلاش مضاعف به دست می‌آید. در جامعه دینی بالاترین وجه همت و تلاش، اهتمام داشتن به یاری و نصرت دین خداست. در مقابل، خداوند متعال، پاداش چنین جامعه‌ای را ثبات قدم، استواری و استقامت بیشتر قرار داده است (محمد: ۷). به عبارتی همت و تلاش در همه کارها به ویژه یاری دین، تاب آوری جامعه را افزایش می‌دهد.

عامل دوازدهم، «آمادگی» جامعه دینی در برابر دشمن است. این آمادگی از دو راه به دست می‌آید، نخست از راه تمرین مستمر استقامت و تاب آوری است (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۴۲۳). این کار در بار نخست ممکن است بسیار مشکل باشد ولی هرچه تکرار شود آسان‌تر می‌گردد تا زمانی که به حالت عادت و سپس ملکه تبدیل شود (مکارم، ۱۳۸۶: ج ۱۳: ۵۹۳). دوم از راه تهیه و تدارک ابزار لازم است. ضرورت دارد که جامعه اسلامی، همیشه و در هر حال قدرت و توان خود را افزایش دهد و زمینه‌های استعداد و مقاومت را به همان مقداری که احتمال می‌دهد دشمنش مجهز باشد، فراهم کند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۹، ۱۱۵) چه اینکه جامعه‌ای که ابزار استقامت را برای سختی‌ها آماده نکند، عاجز و درمانده می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲: ۹۳).

سیزدهمین عامل، حکومت قدرتمند و مستقل است. سامان یافتن زندگی فردی و اجتماعی، حفظ نظم و آرامش و امنیت جامعه تنها در سایه وجود حکومت قدرتمند تحقق می‌یابد. حکومت در یک جامعه دینی، به مثابه یک سامانه یکپارچه مدیریتی و حاکمیتی در جهت اجرا، نظارت و مدیریت بخش عمده‌ای از احکام و قوانین دین عمل می‌کند (امیری و همکاران، ۱۴۰۳). لذا جامعه‌ای که اطمینان داشته باشد، نظام حاکمیت دینی مایه نگهداری، ثبات و سامان یافتن کارهای اوست (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ۲۴۴) در برابر دشمن ایستادگی قدرتمندانه‌ای خواهد داشت. از مهمترین ارکان قدرت حکومت، استقلال و عدم وابستگی آن است. حکومت، با قدرت ناشی از استقلال و آزادی خود، می‌تواند روابط خارجی و امور داخلی خود را بهتر تنظیم کرده و حق حاکمیتش را در عرصه جهانی قاطعانه اعمال نماید (آقا بخشی و افشاری‌راد، ۱۳۷۹: ۵۵۴). حکومت مستقل و قدرتمند، زیر بار زور نمی‌رود و چنانچه از ناحیه دشمنانش، گرفتاری برایش پیش آید و مصیبت‌ها بر سرش فرو ریزد، استقامت می‌کند و تسلیم نمی‌شود (شهیدثانی، بی تا: ۴۶).

رهبری مقاوم چهاردهمین عامل است. نقش مهم و حیاتی رهبری جامعه دینی (ابن بابویه،

۱۳۷۸: ج ۱: ۲۱۸) به ویژه در هنگامه بحران، در تصمیم گیری به موقع و پاسخگویی مسئولانه در جهت انسجام بخشی و نیز هدایت و هماهنگی مؤثر تلاش‌های مردم و نهادها برای عبور از بحران، ظهور و بروز بیشتری دارد (عابدی و شاه محمدی: ۱۴۰۴) و حتی می‌تواند سرنوشت یک جامعه را دچار تحول جدی کند (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۱۸) از این رو رهبر مقاوم و تاب آور، جامعه را نیز مقاوم و تاب آور به بار می‌آورد. از سویی چنانچه جامعه‌ای به نظام حاکم و رهبری آن، اعتماد کند، در شرایط بحران، نسبت به پذیرش، دستورالعمل‌ها راحت‌تر عمل کرده و در نتیجه تلاش جمعی و روند انسجام اجتماعی شتاب می‌گیرد. به همین دلیل، خداوند از پیامبر (ص) می‌خواهد که خود و امت، هر دو تاب آوری کنند (هود: ۱۱۲). این پیوند مبارک، سد مهمی در برابر دشمن جامعه دینی ایجاد می‌کند و البته تحقق آن نیز آسان نخواهد بود (اردبیلی، بی تا: ۱۶۸).

در کنار پیوند امام-امت، پیوند امت-امت (همبستگی اجتماعی)، به عنوان آخرین عامل از عوامل اساسی تاب آوری جامعه دینی در برابر دشمن، شناسایی شده است. سه رکن مهم همبستگی اجتماعی، شامل: وحدت، توأسی و مسئولیت اجتماعی می‌باشند. قرآن؛ وحدت و پرهیز از نزاع‌های بی‌مورد و افزایش توان تحمل درونی در جامعه دینی را موجب پیروزی در برابر دشمن می‌داند (انفال: ۴۶)؛ در روایات نیز، نسبت مؤمنان به یکدیگر به مانند بنای استواری است که اجزای آن، یکدیگر را استحکام می‌بخشند، تعبیر شده است (پاینده، ۱۳۸۲: ۷۸۲). از سویی توأسی (توصیه به یکدیگر) مورد تاکید قرار گرفته است (آل عمران: ۲۰۰) بدین معنا که مومنان در جامعه دینی، به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری پیوند دهد. این معنا هم در فرد و هم در اجتماع محسوس است چون باعث می‌شود که تک تک افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها متحد شود (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۴: ۹۱) این توأسی در عمل موجب انجام مسئولیت‌های اجتماعی آحاد جامعه نسبت به هم می‌شوند زیرا بنا به فرموده پیامبر اسلام (ص) همه افراد جامعه در برابر همدیگر مسئول هستند و نسبت به زیردستانشان بازخواست می‌شوند (شعیری، بی تا: ۱۱۹). اگر در جامعه هر کسی وظیفه خود را به خوبی انجام دهد و گناه خود را به گردن دیگری نیندازد و سهم خویش را در مسئولیت‌ها بپذیرد، ناکامی و شکست، کمتر واقع می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ج ۲: ۱۵۳).

یافته‌های این پژوهش، با پژوهش‌های (Putnam, 2000)، (Norris et al, 2008)، (Masten&Obrovic, 2008) و (Reznikova, 2022) در حوزه تاب آوری اجتماعی

هم‌سویی دارد. به عنوان مثال؛ در مطالعه (Reznikova, 2022: 86) به عواملی همچون: ویژگی‌های ذهنیت ملی، سطح عمومی آموزش جمعیت، استاندارد زندگی، دسترسی به رسانه‌ها و سایر منابع اطلاعاتی، پیچیدگی پیوندهای اجتماعی، سطح خودسازماندهی جامعه اشاره شده است، که با عوامل گزارش شده در این پژوهش مانند: همبستگی اجتماعی، عقلانیت، مقاوم سازی درونی و آمادگی، هم‌خوانی دارد. همچنین پژوهش حاضر، با پژوهش‌های پارسامهر (۱۳۹۸)، سروری و همکاران (۱۳۹۹) و عدالت مقدم (۱۴۰۱) در رویکرد پژوهش به تقویت تاب‌آوری جامعه ایرانی، هم‌خوانی مناسبی دارد؛ اگرچه در نامگذاری عوامل تاب‌آوری در این پژوهش با پژوهش‌های پیش‌گفته، انطباق کاملی وجود ندارد. این پژوهش همچنین با پژوهش‌های میرحسینی و همکاران (۱۳۹۰)؛ زمانی‌محبوب، (۱۳۹۳)؛ ایازی (۱۴۰۲) و احتشامی‌نیا و همکاران (۱۴۰۴)، در تبیین عوامل تاب‌آوری جامعه از نگاه دین و استفاده از منابع دینی، هم‌سویی بیشتری دارد با این تفاوت که پژوهش حاضر، با توجه به تعداد و طبقه‌بندی عوامل، دارای جامعیت و از حیث روش پژوهش و مراجعه به نظر خبرگان، از اتقان بیشتری برخوردار است.

یافته‌های پژوهش، بستر مناسبی برای تدوین پرسشنامه و انجام تحقیق میدانی برای احصای دقیق، اولویت‌ها و ظرفیت‌های بومی جوامع دینی در شناسایی عوامل تاب‌آوری آنان در برابر دشمنان دارد. برای نمونه، توزیع پرسشنامه در میان اقشار مختلفی همچون دانشجویان، زنان، نخبگان و... و نیز مناطق گوناگونی مانند استانهای کشور، باریکه غزه، لبنان، یمن و... می‌تواند به کشف زوایای دیگری از عوامل تاب‌آوری جامعه دینی کمک شایانی بکند.

### تقدیر و تشکر

بدینوسیله از تالار محققان سازمان کتابخانه‌ها و موزه‌های آستان قدس رضوی بابت در اختیار گذاشتن منابع پژوهش، از حضرات اساتید معظم: حجج اسلام و مسلمین آقایان دکتر؛ عباس پسندیده، سیدمحمدکاظم طباطبایی، مهدی اکبرنژاد، احمد غلامعلی، احمدحسین فلاحی و آقایان دکتر؛ ناصر سودانی، حمیدرضا فهیمی تبار، فرزاد دهقانی، بهروز سپیدنامه، مجتبی محمدی انویق و خانم دکتر نوری کعب عمیر بابت اعلام نظر کارشناسی و نیز آقایان دکتر رضا شاهی و کریم کعبی، بابت همکاری در ترجمه متون و تنظیم منابع لاتین؛ کمال تشکر را داریم.

## منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه؛ شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ ق). ویراستار: صبحی صالح، قم: هجرت.  
آقابخشی، علی؛ افشاری راد، مینو (۱۳۷۹). فرهنگ علوم سیاسی، تهران: چاپار.  
ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ ق). عیون أخبار الرضا علیه السلام، بی جا.  
ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳). تحف العقول، ویراستار: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب، بیروت: دار الفکر.  
احتشامی نیا، محسن؛ وثوقی، علی؛ رضوی، سید محمد (۱۴۰۴). ضرورت استقامت اجتماعی و الزامات محقق شدن آن، از دیدگاه قرآن و حدیث، قرآن و حدیث سفینه، ۲۲ (۸۶)، ۱۶۱-۱۷۴.  
احمدی، خدابخش (۱۳۹۹). آیا صبر همان تاب آوری است؟ مفهوم سازی کاربردی صبر برای شرایط بحرانی، مطالعات اسلام و روانشناسی، ۲۷ (۲)، ۱۸۷-۱۶۳.  
اردبیلی (مقدس اردبیلی)، احمد بن محمد (بی تا). زبده البیان فی أحكام القرآن، تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه.

استراس، آنسلم؛ جولیت، کوربین (۱۳۸۵). اصول روش تحقیق کیفی، ترجمه: بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

امیری، حبیب؛ راعی، مسعود؛ حیدری، محمد علی (۱۴۰۳). وظایف حکومت اسلامی در تأمین امنیت روانی جامعه، حکومت اسلامی، ۲۹ (۱)، ۱۳۸-۱۰۹.  
ایازی، سید علی نقی (۱۴۰۲). دینداری و تاب آوری اجتماعی در آموزه‌های قرآنی، مشکوه، ۱۵۸ (۱)، ۸۷-۶۴.

بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه البعته.  
برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ ق). المحاسن، ویراستار: جلال الدین محدث، قم: دارالکتب الاسلامیه.

پاینده، ابو القاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش.  
پناهی، علی احمد (۱۴۰۲). اهمیت تاب آوری در بحران های اجتماعی و با تاکید بر راهکارهای تقویت تاب آوری، پژوهش های روانشناسی اسلامی، ۲ (۶)، ۱۱۰-۸۹.  
تقوی، سید مرتضی (۱۳۷۵). سخنی در مفهوم جامعه دینی، فقه اهل بیت، ۷ (۲)، (؟)

- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ویراستار: مصطفی درایتی، قم: دفتر تبلیغات.
- حبیب‌اللهی، حبیب (۱۴۰۰). عوامل و مؤلفه‌های تاب‌آوری از منظر قرآن و روایات، اخلاق، ۱۷ (۴۳)، ۱۱-۴۴.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس، ویراستار: علی هلالی و علی سیری، بیروت: دارالفکر.
- حسینی، علی؛ یدالله‌نیا، هاجر؛ محمدی، منصوره؛ شکاری، سعید (۱۳۹۹). تحلیل تاب‌آوری اجتماعی بر اساس شاخص‌های سرمایه اجتماعی در شهر تهران، شهر پایدار، ۳ (۱)، ۱۹-۳۹.
- حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰ق). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلم، ویراستار: حسین بن عبدالله العمری، مطهرین علی‌الایرانی، دمشق: دار الفکر.
- خنیفیر، حسین؛ مسلمی، ناهید (۱۴۰۲). اصول و مبانی روشهای پژوهش کیفی، ویراستار: حسین یزدانی، تهران: نگاه دانش.
- دلاور، علی (۱۳۸۵). مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران: رشد.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیه.
- زمانی‌محبوب، حبیب (۱۳۹۳). بازکاوی راهبرد استقامت در مقابله با دشمنان. پژوهش‌های دفاعی امنیتی اسلام، ۱ (۱)، ۱۰۰-۷۹.
- سروری دردشتی، زهرا؛ محمودی، بیت‌الله؛ صادقی ده‌چشمه، ستار (۱۳۹۹). شناسایی، طبقه‌بندی و اولویت‌بندی معیارها و شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی در کشور، مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، ۱۰ (۳)، ۱۱۸-۹۶.
- شاذلی، سید قطب (۱۴۲۵ق). فی ظلال القرآن، بیروت: دار الشروق.
- شبر، عبدالله (۱۳۷۴). اخلاق، ترجمه: محمدرضا جباران، قم: هجرت.
- شجاعی محمدصادق (۱۳۹۹). روش تحلیل کیفی محتوای دینی: مبانی نظری و مراحل اجرا، مطالعات اسلام و روانشناسی، ۱۴ (۳)، ۷۳-۴۱.
- شعیری، محمد بن محمد (بی‌تا). جامع الأخبار، نجف: المطبعة الحیدریه.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (بی‌تا). مُسکن الفؤاد عند فقد الاحبه و الاولاد، قم: بصیرتی.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع).

- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). میزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طباطبایی، محمد کاظم (۱۳۹۰). منطق فهم حدیث، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین، ویراستار: احمد حسینی اشکوری، تهران، مرتضوی.
- عابدی، روح الله؛ شاه محمدی، محمد (۱۴۰۴). نقش تاب آوری اجتماعی در مدیریت بحرانهای اجتماعی، مطالعات و پژوهشهای امنیت داخلی، ۹(۱)، ۱۶۴-۱۳۰.
- عباسی، سلیمان؛ محسنی مری، قاسم (۱۳۹۸). تاب آوری در رهیافت گفتمانی قرآن کریم، پژوهشهای روانشناسی اسلامی، ۲(۳)، ۷۵-۵۵.
- غلامعلی، مهدی (۱۳۹۹). رجال کاربردی با تکیه بر سندشناسی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- کرپیندروف، کلوس (۱۳۹۷). تحلیل محتوا (مبانی و روش شناسی)، ترجمه: هوشنگ ناییب، تهران: نشر نی.
- کریمی، یوسف (۱۳۹۴). روانشناسی اجتماعی، تهران: ارسباران.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، ویراستار: علی اکبر غفاری؛ محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گل وردی، مهدی (۱۳۹۶). تاب آوری ملی: مروری بر ادبیات تحقیق، مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، ۷(۲۵)، ۳۱۰-۲۹۳.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ، ویراستار: حسین حسینی بیرجندی، قم: دارالحدیث.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۴). اثبات الوصیه للإمام علی بن ابی طالب، قم: انصاریان.
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۹۶). فقه الحدیث (۱)، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۸۲). تاریخ قرآن، تهران: سمت.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام امیرالمومنین (ع)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

میرحسینی، سیدمحمد؛ قاسمی حامد، مرتضی؛ شاورانی، مسعود؛ (۱۳۹۰). استقامت و پایداری در قرآن، ادبیات پایداری، ۲(۳-۴)، ۶۱۰-۵۸۹.

نراقی، مهدی بن ابی ذر(۱۳۸۸). جامع السعادات، ترجمه: کریم فیضی، قم: قائم آل محمد (عج).  
نوری، حسین بن محمد تقی(۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.

نینان، مایکل(۱۳۹۷). رشد تاب آوری یک رویکرد شناختی رفتاری، ترجمه: علی لطفی؛ عبدالله معتمد؛ علی درخشش؛ تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.  
وزارت امور خارجه، معاونت امور حقوقی و بین المللی(۱۴۰۴). جنگ تجاوزکارانه آمریکا و رژیم صهیونیستی علیه جمهوری اسلامی ایران:

<https://mfa.gov.ir/files/mfa/PDF/12.pdf> [accessed 2025/10/26]

Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347-364. <https://doi.org/10.1191/030913200701540465>

Agabi, C. E., & Wilson, J. P. (2005). Trauma, PTSD, and resilience: A review of the literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 6(3), 195-216. <https://doi.org/10.1177/1524838005277438>

Aldrich, D. P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press.

American Psychological Association (APA). (2014). *The Road to Resilience*. Washington, DC: American Psychological Association. <http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx>

Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59(1), 20-28. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>

Bourbeau, P. (2013). Resiliencism: premises and promises in securitization research. *Resilience*, 1(1), 3-17. <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.765738>

Bowen, G. A. (2008). Naturalistic inquiry and the saturation concept: A research note. *Qualitative Research*, 8(1), 137-152. <https://doi.org/10.1177/1468794107085301>

Creswell, J.W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Sage, Thousand Oaks, CA.

Crippendorff, K. (2018). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Trans. Houshang

- Frankl, V. E. (1985). *Man's search for meaning*. Beacon Press.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1981). *Effective evaluation: Improving the usefulness of evaluation results through responsive and naturalistic approaches*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1-23. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28(4), 563-575. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1975.tb01393.x>
- Lynn, M. R. (1986). Determination and quantification of content validity. *Nursing Research*, 35(6), 382-385. <https://doi.org/10.1097/00006199-198611000-00017>
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>
- Masten, A. S., & Obradović, J. (2008). Disaster preparation and recovery: Lessons from research on resilience in human development. *Ecology and Society*, 13(1), 9. <https://doi.org/10.5751/ES-02282-130109>
- McAslan, A. (2010). *The Concept of Resilience: Understanding its Origins, Meaning and Utility*. Adelaide: Torrens Resilience Institute.
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1-2), 127-150. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6>
- Panter-Brick, C., & Eggerman, M. (2012). Understanding culture, resilience, and mental health: The production of hope. In M. Ungar (Ed.), *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice* (pp. 369-386). Springer.
- Pimm, S. L. (1984). The complexity and stability of ecosystems. *Nature*, 307(5949), 321-326. <https://doi.org/10.1038/307321a0>
- Polit, D. F., & Beck, C. T. (2006). The content validity index: Are you sure you know what's being reported? Critique and recommendations. *Research in Nursing & Health*, 29(5), 489-497. <https://doi.org/10.1002/nur.20147>

- Putnam, R. D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American community. Simon & Schuster.  
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1145/358916.361990>
- Strauss, A.; Corbin, J. (1385). Basics of Qualitative Research. Trans. Beyok Mohammadi. Research Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. [in Persian]
- Walker, J., & Cooper, M. (2011). Genealogies of resilience: From systems ecology to the political economy of crisis adaptation. *Security Dialogue*, 42(2), 143-160.  
<https://doi.org/10.1177/0967010611399616>
- Waltz, C. F., & Bausell, R. B. (1981). Nursing research: Design, statistics, and computer analysis. Philadelphia: F. A. Davis Company.